

CZESŁAW GRAJEWSKI
Toruń

KARTUSKI ŚPIEW *OFFICIUM DIVINUM* NA PRZYKŁADZIE ANTYFONARZA Z GIDEL

Zakon kartuzów powstał w XI w., jako odłam benedyktynów w 1084 r.¹ Jego założyciel — św. Brunon wraz z towarzyszami, w poszukiwaniu miejsca odpowiedniego dla pustelników, przybyli w 1084 r. do Grenoble. Tam, z pomocą bpa Hugona, znaleźli niedostępną alpejską dolinę Chartreuse, nazwaną tak z powodu licznych grani i urwisk skalnych i tak też nazwali swoją pierwszą siedzibę. Kartuzje to również wszystkie następne siedziby pustelników św. Brunona. Zakon został ukonstytuowany na pierwszym generalnym zgromadzeniu przeorów w 1140 r., a następnie zaaprobowany przez papieża Aleksandra III w 1176 r.

Kartuzi żyją w zupełnym odosobnieniu i nawet życie wspólnotowe w klasztorze jest ograniczone do minimum. Trudne warunki w pierwszym eremie wpłynęły na decyzję o tym, iż w każdej kartuzji miało zamieszkiwać 13 mnichów i 16 braci; to surowe ograniczenie zostało później złagodzone. Zajęciem mnichów było w głównej mierze studiowanie Pisma Świętego oraz dzieł duchowych, natomiast zadaniem niewykształconych braci była praca fizyczna. Podobnie jak w stylu życia, tak i w intelektualnej i duchowej spuściźnie kartuzi są małomówni. Św. Brunon zostawił zaledwie dwa listy. Jeden z nich stał się podstawą *Księgi zwyczajów*, spisanej dopiero ok. 1127 r. Wśród zasad w niej zawartych autor kładzie szczególnie nacisk na prostotę, umiarkowanie oraz wewnętrzny pokój.

Eremita powinni zachowywać surową prostotę w liturgii i oficjum, ubóstwo winno być przestrzegane z wielką gorliwością. Kartuzi jako pustelnicy powinni zachowywać ściśle milczenie i samotność w celi.

Wszystko w życiu kartuza podporządkowane jest modlitwie i samotności i ma on wszystko, czego potrzebuje, aby nie musiał opuszczać swojej celi. Prawdopodobnie ze względu na wymagające warunki życiowe zakon kartuzów nie rozrastał się tak szybko, jak inne.

Tym, co wyróżnia oficja kartuzów, jest ich podwójny charakter. W każdej godzinie odmawia się powszechne psalmy brewiarza oraz kartuskie oficjum o Najświętszej Maryi Pannie. Ten maryjny aspekt duchowości kartuskiej jest mało znany. Dzisiaj jeszcze część rodziny św. Brunona odmawia brewiarz w jego wersji benedyktyńskiej (system jednotygodniowy, zamiast czterotygodniowego. Cały psalterz jest odmawiany w jednym tygodniu). Psalmi są śpiewane (odmawiane) w uroczysty

¹ H. HÜSCHEN, *Karthäuser*, MGG 7, kol. 706.

sposób — z głębokimi skłonami po każdym *Chwała Ojcu*, powoli, tak by był czas do chwili namysłu nad każdym werselem. Oficja — zarówno te odmawiane w celach (wszystkie oprócz godziny czytań i jutrzni oraz nieszpórów), jak i we wspólnocie — zajmują zwykle kilka godzin. Liturgia kartuska nie została zreformowana po soborze watykańskim II i po dzień dzisiejszy jest przez kartuzów, kartuzki oraz pustelników i pustelnice św. Brunona celebrowana tak, jak w jego czasach. Do szczególnych, praktykowanych elementów modlitewno-liturgicznych należy także niespotykana gdzie indziej postawa, zwana prostracją. Jest stosowana zarówno w modlitwach celebrowanych wspólnie, jak i indywidualnych, w celi. Stosuje się ją przy modlitwach o charakterze pokutnym i podczas rozważania po wysłuchaniu czytania z Ewangelii w czasie mszy świętej (nie ma homilii ani kazań)².

W Archiwum Archidiecezjalnym w Częstochowie wśród zabytkowych ksiąg liturgicznych znajdują się rękopiśmienne antyfonarze pochodzące z kościoła parafialnego w Gidlach. Nie są to jednak księgi diecezjalne, lecz zakonne — używane przez gidelskich kartuzów. Konwent w Gidlach powstał w 1642 r.³ jako filia domu w Kartuzach na Kaszubach, ale rękopis, o którym traktować będzie niniejsze opracowanie, został napisany w XVI w.⁴, poza Polską, najprawdopodobniej we Francji.

Zabytki liturgiczne kartuzów częściowo zostały przebadane źródłowo; powstały dwie prace magisterskie⁵ omawiające zagadnienia liturgiczno-muzyczne źródeł gidelskich przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Częstochowie.

Ponieważ, jak wiadomo, w graduale zawarte są śpiewy oficjum mszalnego, krótkie to studium ma za zadanie dostarczyć nowego materiału źródłowego i poszerzyć znajomość chorału kartuskiego o śpiewy oficjum brewiarzowego zawartego na kartach antyfonarza (ms. b. sygn.).

1. Ogólna charakterystyka księgi

Antyfonarz gidelski nie zyskał dotąd osobnej sygnatury. O jego kartuskiej proveniencji świadczą przynajmniej dwa fakty: na *f. 1* na górnym marginesie napisany

² Więcej wiadomości ogólnych w: J. MLINARIČ, *Kartuziji Žiće in Jurkloster*, Maribor 1991; K. RAEPKE, *Kościół dawnej Kartuzji Kaszubskiej w Kartuzach*. Wejherowo 1992; J. AUMAN, *Zarys historii duchowości*, Kielce 1993; K. NIERZWICKI, *Biblioteki Kartuzji Kaszubskiej oraz jej konwentów filialnych w Bezrezie Kartuskiej i Gidlach*, Pelplin 2001.

³ P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja Kaszubska*, Gdańsk 1966, s. 39.

⁴ Tak datuje Archiwum Archidiecezjalne, za nim J. SZENDREI, *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku*, w: E. WITKOWSKA-ZAREMBA (red.), *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, Kraków 1999, s. 205; K. NIERZWICKI (*dz. cyt.*, s. 343) przesuwając powstanie zabytku na II poł. XV w.

⁵ K. SZYMONIK, *Graduał Kartuzów. Studium źródłoznawcze*, w: J. PIKULIK (red.), *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. II, Warszawa 1978, s. 273–357; P. MIZERA, *Antyfonarz kartuski z Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Archidiecezji Częstochowskiej. Studium źródłoznawcze*, Warszawa 1997.

jest tekst *Ex dono Maioris Cartusiae*⁶ oraz dopisany tą samą ręką tytuł święta: *In solennitate (!) sancti Patris nostri Brunonis*. Jest to księga zawierająca 362 karty, w tym 28 kart późniejszych, z XVII i XVIII w. dodanych na końcu księgi. Karty pergaminowe, o rozmiarze 31 x 24 cm, oprawione są w dwie deski obciążone skórą; jest więc to typowa oprawa kodeksów średniowiecznych.

Rękopis jest w dość dobrym stanie, choć widoczne są ślady długotrwałego używania. Najpoważniejszym mankamentem są wyrwane karty, i choć nie jest ich znacząco dużo, nie pozwalają niektórym oficjów ogarnąć całościowo. Niektóre zdefektowane karty są naprawiane przez uzupełnienie brakującego fragmentu z napisanym ponownie tekstem. Odczytaniu tekstu w niektórych miejscach przeszkadzają palimpsesty oraz wyblakły już atrament, szczęśliwie są to rzadkie przypadki.

W 1958 r., a więc w czasie, gdy jeszcze antyfonarz ten był przechowywany w pokartuskim kościele w Gidlach⁷, Stacja Mikrofilmowa Biblioteki Narodowej wykonała mikrofilm zabytku. Jest on oznaczony numerem 14426.

2. Pismo muzyczne

Wszystkie znaki muzyczne — nuty, klucze, znaki chromatyczne i in. kopista umieścił na czteroliniowym systemie. Na każdej karcie, z wyjątkiem końcowych, późniejszych, jest 9 takich systemów. Typ pisma nutowego zastosowanego w kodeksie określa się jako *nota quadrata* ze względu na podstawowe znaki tej notacji — *punctum quadratum* lub *virga*: ▣. W antyfonarzu gidelskim właśnie ten drugi znak jest dominującym⁸. Na terenie Polski ten typ spotyka się głównie w rękopisach zakonnych — dominikańskich, benedyktyńskich, augustiańskich, w przeciwieństwie do rozpowszechnionego w tradycji diecezjalnej pisma gotyckiego, tzw. *nota inclinata*.

Klucze *C* i *F* kształtem bardzo zbliżone są do stosowanych we współczesnych wydaniach watykańskich. Neumy złożone również nie odbiegają zasadniczo od tego wzoru, może z jednym wyjątkiem: *pes* u kartuzów występuje w dwu formach: ▣ i ▣. Formy charakterystyczne: *flexus* i *resupinus* są wyraźne, nie budzą wątpliwości. Autor manuskryptu nie stosuje natomiast kwilizmy i form likwescyentnych ani żadnych specjalnych znaków wzdłużających. To samo stwierdzić można w odniesieniu do drukowanego graduale kartuskiego⁹

⁶ Identyczny tekst występuje na pozostałych księgach konwentu gidelskiego przechowywanych w Archiwum; por. SZYMONIK, *dz. cyt.*, s. 278.

⁷ Rękopisy gidelskie znajdują się od 1975 r. w Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej; por. SZYMONIK, *dz. cyt.*, s. 277

⁸ W drukowanym graduale kartuskim oraz w antyfonarzu z 1400 r. akurat jest odwrotnie; por. SZYMONIK, *dz. cyt.*, s. 321; T MIAZGA, *Notacja gregoriańska w świetle polskich rękopisów liturgicznych*, Graz 1984, s. 222.

⁹ SZYMONIK, *dz. cyt.*, s. 321. •

W zasadzie jedynym znakiem chromatycznym w omawianym antyfonarzu jest bemol. Niemniej kilkakrotnie zaobserwować można kasownik: ♯ (ff. 119v, 203, 219v, 238v). Jest to, wydaje się, późniejszy dopis, jak zresztą i bemol — napisane inną ręką; w każdym razie występuje tu rozbieżność ze stwierdzeniem K. Szymonika¹⁰.

W muzycznych księgach liturgicznych stosowany jest także znak wskazujący wysokość nuty w następnym systemie — *custos*. W księdze gidelskiej ma on kształt *virgi*. Rozmiar jego równy jest połowie nuty kwadratowej: †. Natomiast wewnątrz systemu, przy zmianie klucza bądź jego położenia *custos* wygląda inaczej: ‡.

Uzupełniając charakterystykę pisma nutowego w kodeksie kartuskim, trzeba wspomnieć o tzw. *divisio maior* i *divisio finalis*, czyli kreskach przecinających wszystkie cztery linie nutownicy. Niemal pewne jest, że wykonano je później, gdyż brak im pierwotnej staranności kodeksu — rysowane są odręcznie, bardzo często przekraczają pole wyznaczone przez skrajne linie systemu. Interesującym z pewnością będzie powód, dla którego te kreski umieszczono. K. Szymonik łączy te znaki z estetycznymi założeniami śpiewu kartuskiego na podstawie instrukcji wstępnej zawartej w graduale¹¹. Wydaje się jednak, że kreski *divisio maior* stosowane w antyfonarzu mają inną, bardziej prozaiczną rolę do spełnienia — postawione są w tych miejscach, w których *Editio Vaticana* stosuje gwiazdkę (*asteriscus*). Wyznaczają zatem intonacje, wersety (czasem repetendy) responsorialne — a więc te miejsca, w których do śpiewu solisty (kantora) dołączał się chór lub jego część. Natomiast *divisio finales* niekoniecznie stoją w miejscach z nazwy im przynależnych. Jak się wydaje, kopista stosuje je wymiennie i niekiedy przypadkowo, np. intonację oddziela od pozostałej części właśnie podwójną kreską. Kreski te świadczą więc o tym, że w konwencji gidelskiej praktykowano — z pewnością po jakimś czasie od erygowania domu — śpiew chórowy w modlitwie brewiarzowej¹².

Pomimo pomyłek skryptora — nuty bądź klucze zapisane na niewłaściwej wysokości — pismo zarówno tekstu, jak i muzyczne jest staranne, wyraźne, nie sprawia trudności w jego odczytaniu.

3. Struktura oficjum brewiarzowego u kartuzów

Antyfonarz gidelski notuje *in extenso* w zasadzie tylko tzw. godziny większe: *matutinum*, *laudes* i *vesperae*. Pozostałe części *Officium divinum* (prima, tercja, seksta, nona i *completorium*) uwzględnione są przeważnie w notach, a śpiewy tam podane są w formie incipitu tekstowego.

¹⁰ *Tamże*.

¹¹ *Tamże*, s. 323.

¹² *Tamże*, s. 278.

Większość godzin kanonicznych swą budową nie odbiega od układu diecezjalnego. Znaczną różnicę wykazuje natomiast schemat jutrzni (*matutinum*). Można go prześledzić na przykładach oficjów: Oczyszczenia NMP, Zwiastowania i Bożego Ciała. Najistotniejsze jest wyraźne wyodrębnienie dwóch nokturnów, z których każdy zawiera 6 antyfon z psalmami. Następnie notowane są trzy wersykuły i antyfona *ad cantica*. Dopiero po nich następują wszystkie (12) responsoria. Są jednak oficja z inaczej wyodrębnionymi trzema nokturnami, np. w *Triduum Sacrum*: 9 antyfon z psalmami + 9 responsoriów. Schemat ten bliski jest diecezjalnemu. Jest pewną niekonsekwencją, że niektóre oficja mają wyraźnie wyodrębnione dwa nokturny, inne natomiast trzy — po 3 antyfony z psalmami w każdym. Po trzech wersykułach najczęściej następuje 12 responsoriów *prolixa*, nazywanych w księdze *responsoria magna*. Przypuszczać można, że te responsoria były podzielone na 4 grupy po trzy responsoria. Świadczyć mogą o tym spotykane dość często na marginesach bocznych wielkie litery: P, S, T, Q — *prima, secunda, tertia, quarta* w regularnej sekwencji: P — przy pierwszym responsorium, S — przy czwartym, T — siódmym i Q — dziesiątym. Jednak litera Q nie zawsze jest napisana, zwłaszcza w początkowych partiach księgi.

O ile w laudesach ważniejszych oficjów wypisane są wszystkie antyfony z psalmami (5), o tyle w nieszporach — tak I, jak i II — nie jest to na ogół praktykowane. Napisana jest pierwsza antyfona z psalmem i opatrzona notą, np.: *antiphona sola super psalmos*.

Wszystkie oficja w księdze zebrane są w trzy zasadnicze części:

- (1) *De Tempore* od I niedzieli adwentu do XXIV niedzieli po oktawie Zesłania Ducha Świętego;
- (2) *De Sanctis* od Nawrócenia św. Pawła do Wszystkich Świętych;
- (3) *Commune Sanctorum*.

Rękopis wymienia tylko 23 tytuły oficjów o świętych, a niektóre z nich ujęte są jedynie w notach. Jest to zjawisko charakterystyczne, na które zwrócił już uwagę H. Hüsch¹³. Natomiast, odmiennie niż w graduale kartuskim, święci okresu Bożego narodzenia — Szczepan, Jan Ewangelista i Młodziankowie nie zostali przesunięci do *Pars de Sanctis*, lecz ich formularze egzystują w *Pars de Tempore*. Może to znaczyć, że tradycja kartuska nie była w tym względzie jednolita, i nie można mówić o wspólnej z dominikanami i cystersami¹⁴ Część wspólna o świętych (*Commune*) nie jest rozbita na paschalną i pozapaschalną, jak ma to miejsce w innych tradycjach, także zakonnych. Antyfony opatrzone są notami, kiedy mają być wykonywane (*in LXX; in aestate*).

¹³ HÜSCHEN, *art. cyt.*, kol. 709.

¹⁴ Por. SZYMONIK, *dz. cyt.*, s. 308.

4. Cechy śpiewu kartuskiego

Już pobieżne zapoznanie się z treścią księgi nasuwa wnioski o oszczędnym, niezbyt wybujałym śpiewie chorałowym u kartuzów. Melodyka rozwijana jest łagodnie; największy zaobserwowany skok to kwinta. W melodiach oficjum brewiarzowego nie zauważa się długich melizmatów i jubilusów — 15 nut nad jedną sylabą uznać można za długą melizmę. Porównanie śpiewów w antyfonarzu gidelskim z księgami chorałowymi w wydaniu watykańskim ujawnia fakt, że niektóre utwory kartuskie są transponowane. O ile melodie antyfon nie odbiegają generalnie od melodii *Editio Vaticana*, o tyle melodie responsoriów są odmienne, oryginalne. Wspomniany już H. Hüschen sądzi, że prawdopodobny jest tu wpływ Kościoła lyońskiego¹⁵

Z problematyki modalnej zwraca uwagę dominanta *do* w utworach *III modus*, zamiast *si*. Oznacza to, że chorał kartuski, jak i innych tradycji, poddał się historycznemu procesowi przesunięcia dominanty w śpiewach *III modus*. W zakończeniach psalmowych V tonu nie zawsze wpisywany jest bemol, natomiast w dyferencjach II tonu wersja ujawniająca półton *mi-fa*. Problematyce dyferencji psalmowej poświęcony będzie osobny fragment w dalszej części tego studium.

Przy omawianiu zagadnień modalnych, choćby pobieżnie, trudno uciec od problemu wersji (dialektu) chorału. W omawianej księdze występują wszystkie wersje z wyjątkiem archaicznej, zwanej też germańską. Wersję chorału najlepiej ilustruje incipit utworów w *I modus*:

— wersja romańska

— wersja benewentyńska

które zostały zarejestrowane w antyfonarzu gidelskim, np. ant. *Sapientia aedificavit* (Boże Ciało), *Beati oculi* (XIII niedziela) — to tylko dwa przykłady wersji romańskiej. Wersja benewentyńska została przekazana np. w ant. *Ecce Dominus Deus* (Zwiastowanie, f. 243v). Trudno rozstrzygnąć, czy wersja benewentyńska obecna jest w rękopisie przez świadome działanie skryptora, czy też pominięcie bemola spowodowało jej powstanie. Przeważa bowiem wersja z bemolem.

Nie jest natomiast obecna wersja archaiczna (germańska), charakterystyczna dla rękopisów proveniencji diecezjalnej, choć występuje też w manuskryptach benedyktyńskich, augustiańskich, norbertańskich i in.¹⁶

¹⁵ HÜSCHEN, *art. cyt.*, kol. 709.

¹⁶ Por. T. MIAZGA, *Antyfonarz kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*, Graz 1977, s. 171–172.

Nieobecność tej wersji nie jest tak interesująca, jak obecność wersji neutralnej, tzn. nie wykazującej cechy różnicującej ten incipit:

Ta wersja związana jest z antyfonami *Ave Maria* i *Tecum principium*. Zwykle jest tak, że incipit antyfony *Ave Maria* wykazuje taką wersję, jaka dominuje w całym rękopisie. W przypadku antyfonarza gidelskiego stało się inaczej — incipit antyfony *Ave Maria* wykazuje wersję neutralną. Analogiczne zjawisko zaobserwować można jeszcze w zakonnym antyfonarzu z XVII w. o nie ustalonej dotąd proveniencji z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu¹⁷

W kwestii modalności należy dodać jeszcze jedną uwagę. Otóż kartuzi nie stosują numerycznego następstwa *modus*. Właściwość, która stosowana była powszechnie w kodeksach późnego średniowiecza, zwłaszcza diecezjalnych, tutaj nie znalazła zastosowania. Wiąże się to po części z brakiem oficjów rymowanych (nazywanych *Historiami*), w których najczęściej stosowana była praktyka komponowania kolejnego utworu (antyfony i responsoria) w kolejnym, numerycznie następującym po sobie *modus*.

5. Psalmodia

Jak wiadomo, śpiew kościelny wykształcił na przestrzeni wieków osiem zasadniczych schematów melodycznych psalmów, tzw. tonów psalmowych, paralelnie do ośmiu *modi* kościelnych. W księgach liturgicznych nie notowano zwykle całej melodii wiersza psalmowego, a jedynie jego zakończenie (*terminatio, differentia*) bądź początek (*inchoatio*) i zakończenie. Ten drugi sposób stosowany jest przez kartuskiego kopistę. Dyferencja psalmodyczna podpisana jest pierwszymi słowami (*incipitem*) psalmu i tropem *euouae* (bardzo często pisanym *evoN*). Zróznicowanie i ilość zakończeń psalmowych może świadczyć o związkach muzycznych danego rękopisu z konkretną tradycją liturgiczno-muzyczną Europy.

Omówione teraz będą zakończenia psalmowe istniejące w manuskrypcie gidelskim. Udało się w nim odnaleźć łącznie 1071 dyferencji. Jest to liczba, która sytuuje ten kodeks dość wysoko. Średnio, w pełnym antyfonarzu, jest około 700–800 dyferencji, ale zdarzają się księgi, które zawierają ich ponad 1200, a nawet znacznie więcej. Jak już zostało wyżej napisane, oznaczenie tonu psalmowego w opisywanym rękopisie dokonuje się przez wypisanie intonacji i dyferencji oddzielonych kreską postawioną, jak się wydaje, później. Podobną praktykę zaobserwować można

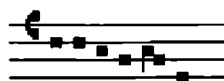
¹⁷ Ms. 2044 (dawna sygnatura Bibl. Kap. ms. 99).

także w rękopisach dominikańskich, benedyktyńskich, wspomnianym już ms. 2044 z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Niekiedy autor księgi gidelskiej podpisuje dyferencję cyfrą oznaczającą *modus*. Zaledwie kilka psalmów oznaczonych jest wyłącznie dyferencją. Doświadczenie pokazuje, że sposób notowania tonu psalmowego przy pomocy dwóch indykatorów (intonacji i zakończenia) jednoznacznie określa ten ton i jest pewniejsze od samej tylko dyferencji. Ważne jest to szczególnie wtedy, gdy podana dyferencja jest mało rozpowszechniona, bądź — jak w szczególnym wypadku, gdy dyferencja psalmodyczna jest przedłużeniem „tuby” — nie zawiera żadnych cech rozpoznawczych pozwalających określić ton psalmowy. Oto lista dyferencji poszczególnych tonów:

5.1. Ton I

Jest to dyferencja określana w *Editio Vaticana* jako *D*. W antyfonarzu kartuskim znajduje się 45 jej przypadków. Jest to terminacja szeroko rozpowszechniona w antyfonarzach europejskich. Notują ją kodeksy zarówno diecezjalne, jak i zakonne. Jej wariantem jest dyferencja *D²*:

Została ona przekazana zaledwie dwa razy w naszym antyfonarzu. Co interesujące, w polskich księgach trudno ją zauważyć. Dwukrotnie wystąpiła m.in. w benedyktyńskim antyfonarzu z Tyńca, tzw. antyfonarzu opata Mścislawa, który przechowuje Biblioteka Narodowa (ms. Akc. 10808).

Następną dyferencją I tonu jest dyferencja *f*:

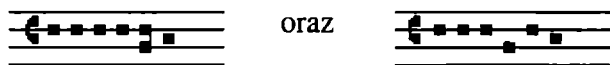
W chorale kartuzów jest bardzo rozpowszechniona — zanotowana została aż 77 razy. Przywoływany w tym studium już kilkakrotnie antyfonarz z Biblioteki Raczyńskich (ms. 2044) tę dyferencję rejestruje w 23 miejscach. Tzw. antyfonarz kard. Hozjusza (Biblioteka Czartoryskich, ms. 2417) również przekazał to zakończenie. W obecnym stanie wiedzy autora są to trzy antyfonarze na terenie Polski, które zawierają tę wersję zakończenia psalmowego. Wersja ta nie została ujęta w wydaniu watykańskim.

Obok tej wersji istnieje jeszcze jedna wersja z *finalis f*:

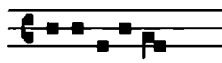
5.3. Ton III

Kartuzi w swej księdze przekazali 4 różne zakończenia tego tonu, w tym jedno w dwóch wariantach:

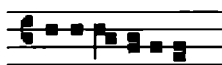

Obie formy łącznie wystąpiły w 26 miejscach. W *Liber usualis* obowiązuje druga forma.

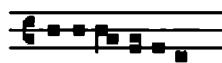
Zakończenia określane jako (*a*) są zgodne z dzisiejszą praktyką. Pierwsze, powszechne w Europie Zachodniej, tutaj przekazane zostało w 9 miejscach.

Stosują je rękopisy zarówno diecezjalne, jak i zakonne, choć te pierwsze znacznie chętniej. Drugie zakończenie — a^2 w antyfonarzu gidelskim zanotowane dwudziestokrotnie — wydaje się być cechą rozpoznawczą rękopisów zakonnych, gdyż obok kartuskich chętnie stosują je m.in. dominikanie i cystersi; jedynie brak ich w benedyktyńskim antyfonarzu opata Mściława.

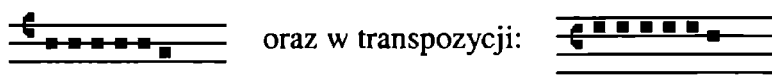
Dyferencji a^2 nie stosują pisarze kodeksów diecezjalnych. Ostatnia dyferencja III tonu, dyferencja *g*, jest w zasadzie uproszczoną odmianą poprzedniej i niemal tyle samo razy (19) zjawia się na kartach księgi.

Tak jak i poprzednia, ta dyferencja również jest nieobecna w księgach diecezjalnych, ale w odróżnieniu od tamtej, dyferencja *g* nie jest już tak często stosowana w chorale zakonnych. Nie ma jej u cystersów, brak także u dominikanów. Czterokrotnie przekazał ją antyfonarz poznański ms. 2044 i nieco częściej tzw. antyfonarz kard. Hozjusza.

5.4. Ton IV

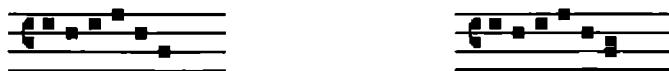
Reprezentowany jest przez 4 dyferencje *g*

Łącznie wystąpiła trzykrotnie. Nie jest to dyferencja powszechnie występująca, stanowi ok. 0,4% wszystkich zakończeń IV tonu. Nie notują jej przekazy diecezjal-

ne. Pojedyncze przypadki odnotować można w antyfonarzach bożogrobców, norbertanów i rodziny franciszkańskiej.

Znacznie częściej występują zakończenia *A* oraz *A**:

Łącznie wystąpiły w ponad 70 przypadkach. Tę pierwszą spotyka się często u dominikanów oraz w ms. 2044. Drugiej natomiast dominikanie nie stosują. Obie obce są tradycji diecezjalnej.

Dyferencja *E* — także często pojawiająca się u kartuzów (46 razy) — jest właściwa rękopisom zakonnym.

Stosują ją dominikanie, benedyktyni (mniej), cystersi (ale z *do*, zamiast *si*) i — co już jest niemal regułą — ms. 2044.

5.5. Ton V

Ton ten ma niewiele zakończeń. Kartuzi konsekwentnie stosują jedno, stosowane powszechnie:

Bemol, jak wcześniej zostało zaznaczone, nie jest stosowany konsekwentnie.

5.6. Ton VI

Tak jak poprzedni, ma niewielki wachlarz zakończeń. Gidelska księga przekazała 55 dyferencji:

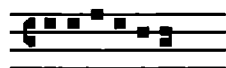
Nie stanowi ona szczególnego znaku rozpoznawczego, jako że rozpowszechniona jest w całej Europie.

5.7. Ton VII

Obok pierwszego i ósmego, jest najchętniej wykorzystywany do melodii psalmowych, m.in. dlatego ma rozbudowane spektrum dyferencyjne. Kartuzi w swej księdze używali pięciu zakończeń:

dyferencja c

— stosowana najczęściej — 52 razy

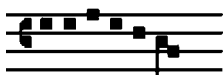
dyferencja c^2

— zanotowana 15 razy

dyferencja a

— przekazana w 37 miejscach

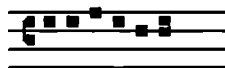

dyferencja b

— 23 razy

Jedyną nie stosowaną w wydaniu watykańskim jest dyferencja d , którą kodeks zarejestrował w 10 miejscach.

Pierwsze trzy terminacje nie są zjawiskiem szczególnym. Dyferencja b natomiast jest obecna w polskich antyfonarzach diecezjalnych w pojedynczych przypadkach. Większą ilość obserwować można jedynie w ms. 2044 — 13 razy. Natomiast zakończenie d w zasadzie obecne jest tylko u kartuzów; dwa razy wystąpiło w ms. 2044; w rękopisach diecezjalnych pojedyncze dyferencje można odnaleźć po długich poszukiwaniach.

5.8. Ton VIII

Reprezentowany jest przez kilka dyferencji. Najpopularniejszą, G , kopista zanotował 143 razy.

W księdze spotyka się dość często ozdobną wersję tej dyferencji, która najczęściej służyła jako zakończenie melodii kantyków *Benedictus* i *Magnificat*:

Dziś, choć nieobecna w wydaniach oficjalnych, odnaleźć ją można w kartuskim źródle aż 96 razy, a ponadto często w ms. 2044, a w diecezjalnych — w kodeksach krakowskich: ms. 47 i ms. 52 (w sumie 138 razy).

Drugą dyferencją tonu VIII jest, nieco niezręcznie określona w *Editio Vaticana*, G^* — obecna zwłaszcza w kodeksach diecezjalnych i benedyktyńskich.

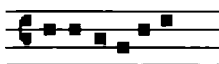
W kodeksie gidelskim wystąpiła 13 razy, i tak jak dyferencja *G*, ma swoją ozdobną wersję, choć jednokrotnie zaledwie zanotowaną:

Trzecie zakończenie, *c*, w kartuskim kodeksie zanotowane zostało 18 razy; z racji swego uniwersalizmu nie jest żadnym *signum distinctivum*:

Oprócz powyższych, rękopis gidelski przekazał jeszcze 29 zakończeń *d*, które w polskich źródłach odnaleźć można jeszcze w antyfonarzu kard. Hozjusza i ms. 2044.

5.9. Zestawienia

Reasumując, dyferencje psalmodyczne w antyfonarzu gidelskim przedstawiają się następująco:

ton I	294	27,5%
ton II	61	5,7%
ton III	74	6,9%
ton IV	120	11,2%
ton V	29	2,7%
ton VI	55	5,1%
ton VII	137	12,8%
ton VIII	301	28,1%

W ogólnej liczbie zakończeń mieszczą się także takie, których przynależność tonalna nie budzi wątpliwości, jednak trudno rozpoznać dokładny rysunek melodyczny. Szczęśliwie, stanowią one znikomą część. Ton *peregrinus* jest nieobecny w chorale kartuskim¹⁸.

Z powyższego zestawienia wynika, że kartuzi najchętniej stosowali w psalmodii ton VIII, I, VII i IV. W tym względzie śpiew kartuzów nie odbiega zatem od tendencji ogólnoeuropejskiej. Warto przyjrzeć się jeszcze udziałowi procentowemu poszczególnych *modi* bez rozbijania na autentyczne i plagalne:

modus I	355	33,15%
modus II	194	18,11%

¹⁸ HÜSCHEN, *art. cyt.*, kol. 711.

modus III	84	7,84%
modus IV	438	40,90%

Modus IV, modus *sol*, charakterystyczny dla liturgii rzymskiej, ma wyraźną przewagę w tworzeniu psalmodii oficjum brewiarzowego kartuzów. Nieco ponad połowa psalmów w antyfonarzu była śpiewana w modus *re* (cecha liturgii galijskiej) i modus *mi* (charakterystycznym dla mediolańskiej liturgii). Modus *fa*, według B. Stäbleina modus ludowy (*Volkweise*), powstały najpóźniej, ma najmniejszy udział w tworzeniu melodii psalmowych w psalmodii kartuzów.

* * *

Chorał kartuski ma swoją specyfikę. Tradycja liturgiczno-muzyczna kartuzów ma własne cechy, które pozwalają na wyodrębnienie jej obok innych: diecezjalnej, cysterskiej, dominikańskiej czy franciszkańskiej. Praca ta, z konieczności skrótowa, w zamierzeniach autora miała stanowić przyczynek do refleksji nad zagadnieniem śpiewów oficjum u kartuzów. I choć zakon kartuzów w życiu Kościoła w Polsce nie odegrał roli podobnej do benedyktynów, dominikanów czy franciszkanów, to pozostały po nich źródła, świadczące o ich życiu i liturgii, które można badać, uzupełniając i poszerzając wiedzę na ten temat.

et factus de monte phara. Et noster. **A**ccedentes
dies veniunt dicit dominus et suscitabit bo
david germinet iustum et regnabit rex et
sa piens erit et factus ei iudicium
et iustus etiam inter gentes. Et hoc est
nomen quod vocabitur eum dominus
iustus noster. **I**n diebus illis
salvabitur iuda et israel habitabit confiden
ter. Et hoc nomen noster. **I**n diebus illis...